УДК 930(477)(092)

Людмила Ясновська

І.І. ЄДОМАХА – ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКОГО НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО[1]

У статті розглянуто результати археологічних досліджень І.І. Єдомахи на території Новгорода-Сіверського, проведених протягом 1959, 1960 та 1962 рр.

Ключові слова: *Іван Іванович Єдомаха, Новгород-Сіверський, Чернігівський історичний музей, археологічні розкопки, дитинець, посад, поділ.*

Історико-археологічні дослідження на Чернігівщині були започатковані у 70-х рр. XIX ст. Д.Я. Самоквасовим, який сприяв зародженню місцевої дослідницької школи (П. Добровольський, С. Гатцук, А. Верзилов, В. Шугаєвський, П. Смолічев, С. Баран-Бутович, Ю. Виноградський). Політичні репресії 30-х рр. XX ст. і воєнне лихоліття загальмували вивчення археологічних старожитностей краю, і лише у 50-х рр. розпочалося поступове відродження місцевої наукової традиції в галузі археології.

Серед дослідників давньоруської спадщини Чернігівщини післявоєнного часу помітне місце посідає Іван Іванович Едомаха (1909–1988) – історик, археолог, музейний фахівець, пам'яткоохоронець (Рис. 1). Свою професію він обрав ще в юності, коли після закінчення школи у с. Жукотках вступив на історичний факультет Чернігівського учительського інституту. Але вчителювати довелося недовго – призив на військову служ-

[1] Стаття виконана за результатами досліджень за темою «Регіональна історія та історіографія Північного Лівобережжя (Regional History and Historiography of the Northern Left Bank)». Державний реєстраційний номер: 0124U004755.

Рис. 1. Єдомаха Іван Іванович (1909–1988)

бу, а невдовзі – війна. У травні 1944 р. був поранений і повернувся до Чернігова інвалідом з ампутованою частиною стопи. У травні 1945 р. І. І. Єдомаха став музейним працівником і майже 25 років присвятив науковим студіям. У 1949 р. він очолив відділ історії феодалізму Чернігівського історичного музею і разом з М.А. Попудренко працював над створенням стаціонарних виставок та нової експозиції. Регулярно виїжджав в експедиції районами області, відгукувався на повідомлення про цікаві знахідки, зустрічався з місцевими ентузіастами-краєзнавцями. До сьогодні музейні експозиції прикрашають зібрані ним унікальні експонати – від кісток та бивнів мамонта до козацького човна кінця XVII–XVIII ст.

Найбільший успіх та визнання колег принесли І. І. Єдомасі археологічні дослідження давньоруських старожитностей на території Чернігово-Сіверщини [5, с. 171]. Як фахівець він сформувався завдяки безпосередній участі у розкопках, які проводили у Чернігові експедиції Інститутів археології АН СРСР та АН УРСР під керівництвом Д.І. Бліфельда, В.А. Богусевича, Б.О. Рибакова та М.В. Холостенка.

Археологічні дослідження Новгорода-Сіверського започаткувала експедиція Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ) під керівництвом І.І. Єдомахи у 1959 р. Розвідкові роботи тривали протягом 9–17 жовтня з метою «выявления и поверхностного обследования територии древнего города» [1, с. 1]. На території Замку було обстежено залишки оборонних споруд, визначено потужність культурного шару (0,7 м) та площу дитинця

(1 га) [1, с. 3]. Під час цієї розвідки була зроблена спроба встановити площу посаду. За підрахунками І.І. Єдомахи, вона становила 15–20 га з потужністю культурного шару 0,4–0,8 м [1, с. 5].

Археологічні дослідження були проведені також на території Спасо-Преображенського монастиря. На думку дослідника, північно-західну частину пагорба можна вважати городищем, хоча залишків валу або рову він не зафіксував. Було встановлено потужність культурного шару – 0,4–0,6 м і досліджено 3 напівземлянки, одну з яких І.І. Єдомаха інтерпретував як майстерню гончара. За керамічним матеріалом ці будівлі були датовані XI–XII ст. [1, с. 7, 8–9].

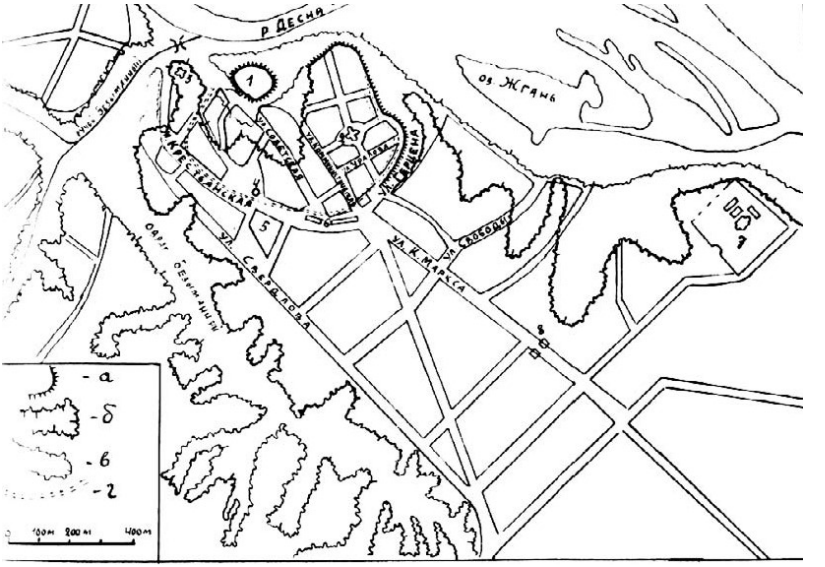

Рис. 2. План Новгорода-Сіверського за І.І. Єдомахою

З метою подальшого вивчення Новгорода-Сіверського у 1960 та 1962 рр. експедиція ЧІМ під керівництвом І.І. Єдомахи провела розкопки, які охопли усі ділянки давнього міста – дитинець, окольне місто та поділ (Рис. 2). До складу експедиції

входили науковий співробітник ЧІМ С.В. Клинцова та науковий співробітник Сосницького краєзнавого музею М.В. Качурин.

Метою робіт 1960 р., які проводилися з 1 червня по 5 липня, було «проведение рекогносцировочных археологических раскопок с целью выявления территории древнего города и его главных составных частей – детинца и посада» [2, с. 1]. Були закладені розкопи на дитинці, посаді, розвідувальна траншея на посаді, шурфи у різних частинах міста загальною площею 252 кв.м.

У північній частині дитинця був закладений розкоп (60 кв.м), який дозволив уточнити потужність культурного шару (1,3 м), дослідити 2 напівземлянки IX–X ст. та споруду XI–XII ст. із зерновою ямою, що прилягала до неї і була викладена берестою. Крім того, була зібрана колекція речей та кераміки IX–XII ст. Це дозволило І.І. Єдомасі зробити висновок, що у IX–X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, «которое было прямым предшественником Новгорода-Северского или непосредственно положило начало его возникновению». Наприкінці XI ст. давньоруське городище перетворилося у дитинець Новгорода-Сіверського. Кераміка кінця XI ст. свідчить про інтенсивність життя на Замку-дитинці саме в цей час [2, с. 2–15]. Дослідник припустив, що дитинець XII–XIII ст. міг розташовуватися на східному підвищенні, де зараз знаходиться Успенський собор, звернувши увагу на ледь помітні на той час сліди оборонних укріплень [2, с. 16]. Крім того, в районі Успенського собору були закладені 3 шурфи (4 х 2 м), що дали колекцію кераміки, в якій переважали роменські старожитності [2, с. 16–17].

Зі щоденникових записів І.І. Єдомахи відомо, що у 1960 р. колекція артефактів поповнилася молівдулом, знайденим мешканцем Новгорода-Сіверського В.І. Короткевичем у власній садибі по вул. Гагаріна, 2 (нині Крутий узвіз) під час копання льоху на глибині 1,5 м. На аверсі печатки розміщено дзеркальний напис в

п'ять рядків «Господи помоги рабу своему Дмитрию», на реверсі – зображення святого Дмитрія. За визначенням П.Г. Гайдукевича, це печатка новгородського посадника Дмитра Завидича XII ст. [6, с. 127, № 124-3].

Головний обсяг робіт 1960 та 1962 рр. припав на південно-західну ділянку окольного міста (район водонапірної башти) (Рис. 3, 4). На площі 332 кв.м І.І. Єдомаха зафіксував 6 будівель різного призначення та кілька господарських ям XI–XII ст. [2, с. 18–22; 3, с. 2–12]. Аналізуючи речові матеріали в заповненні господарських споруд, дослідник зробив висновок, що саме в цій частині Новгород-Сіверського посаду існувало довготривале виробництво заліза [2, с. 33].

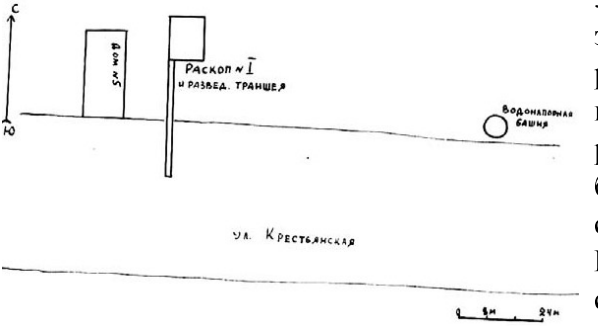

Рис. 3. Схем-план розкопів біля водонапірної башти за І.І. Єдомахою

Виявлений на цій же ділянці підкліт наземної споруди, на думку І.І. Єдомахи, можна вважати залишками медуші городянина [4, арк. 25–25зв.; 3, с. 18–20]. Скоріше за все, ще одна така ж споруда знаходилася за 150 м на захід від Замку по вул. Овражній

Рис. 4. Розкоп в районі водонапірної башти. 1960 р.

(Яружній), 5, де під час розвідки 1959 р. була придбана у місцевої жительки Т.М. Душиної округлобока велика амфора грушевидної форми (висота понад 50 см, діаметр 30 см) [1, с. 5].

Експедиція зробила спробу встановити межі посаду Новгорода-Сіверського. Так, у районі вулиць Герцена (сучасна Івана Мазепи) та Селянської (нині Базарна) були зафіксовані залишки валів окольного міста, а в південно-західній частині траншеєю розрізано рів (глибина 4,5–5 м при ширині 11 м). І.І. Едомаха припустив, що вулиця Селянська (Базарна) була прокладена по засипаному рову XI–XII ст. (Рис. 5) [2, с. 35–36].

Рис. 5. Вулиця Селянська (Базарна), 1960 р.

Започаткував І.І. Єдомаха і вивчення Новгород-Сіверського подолу. Дослідження проходили з 12 червня до 9 липня 1962 р. Вони охопили територію в районі Заручав'я, що на лівому березі Зубрицького струмка, на північний захід від Замка. На території шкільного подвір'я було досліджено 94 кв. м і з'ясовано, що ця ділянка міста вперше була заселена носіями роменської культури. Під час шурфування була виявлена амфора без ручок, висотою 39 см, з веретеноподібним тулобом, у верхній частині якої, на плічках було графіті у вигляді прокресленої літери «И» [4, с. 13].

У розкопі частково були зафіксовані 2 житла та 2 господарські споруди (Рис.). Аналізуючи характер знахідок (уламки афор, фрагменти ножів, предмети кінського спорядження,

точильні бруски, піддон від тонкостінного скляного бокалу, уламки скляних браслетів, два кам'яних хрестики, срібне тринамистине скроневе кільце, декороване сканню та напаяними кульками, кістяний гребінець, ніж, кільце від уздечки тощо [3, с. 13–22]) І.І. Єдомаха припустив, що цей комплекс можна вважати залишками заміської садиби новгород-сіверських князів або заможного городянина, що загинув внаслідок пожежі, можливо, в ході однієї з міжусобних феодальних війн XII ст. [3, с. 23]. Життєдіяльність тут продовжувалась у X–XIII ст., і в цей час поселення, на думку І.І. Єдомахи, являло собою частину подолу давньоруського Новгорода-Сіверського.

Загалом протягом трьох польових сезонів експедицією ЧІМ на території Новгорода-Сіверського було досліджено 508 кв. м культурного шару IX–XIII ст., що дозволило отримати перші археологічні дані про місто. Подальші дослідження, проведені А.В. Кузою, О.В. Григор'євим, О.П. Моцею, В.П. Коваленком, Є.О. Шинаковим (1979–1984 рр.) та А.Л. Казаковим, О.Є. Черненко, І.С. Кедуном (1994–1999, 2001–2004, 2008–2021 рр.), підтвердили та доповнили висновки, зроблені І.І. Єдомахою.

Джерела та література

1. Едомаха И.И. Отчет об археологической разведке в Новгород-Северске в 1959 г. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. 1959/20. Ф.експ. № 3324. 9 с.

2. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. НА ІА НАН України. 1960/63. Ф. експ. № 5716. 39 с.

3. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. НА ІА НАН України. 1962/65. Ф. експ. № 4960. 24 с.

4. Едомаха И.И. Краткий отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. Державний архів Чернігівської області. Ф. 2124. Оп. 1. Спр. 304.

5. Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України. Чернігів, 1997. 228 с.

6. Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Москва, 1970. С. 127. № 124-3.